

RESENZİYA

**NƏSİMİ ŞEİRİNƏ BÖYÜK SEVGİ İLƏ YAZILMIŞ
DƏYƏRLİ MONOQRAFİYA**

Nəzakət MƏMMƏDLİ*

2019-cu ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında tanınmış nəsimişünas alim, AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səadət Şıxıyevanın uzun illərdən bəri üzərində işlədiyi “*Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər*” adlı kitabı işıq üzü gördü. Monoqrafiyada Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan, anadilli şeirimizin ən gözəl örnəklərini yaradan, hürufilik təliminin yayılmasında müstəsna xidmətləri olan, faciəli ölümü, bütöv şəxsiyyəti, böyük ruhu ilə ölümündən sonra da könullərdə taxt qurmuş Seyid İmadəddin Nəsiminin lirik yaradıcılığı tədqiqata cəlb edilir, şairin şəxsiyyətinin indiyə qədər qaranlıq qalan bir sıra xüsusiyyətlərinə işıq salınır, onun poeziyasının təsir gücünü artıran bədii təsvir və ifadə vasitələri tədqiq edilir.

Müəllif ilk növbədə Nəsimini şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında onun müasirləri və yaxın dövrdə yaşayan təzkiyəçilərin fikirlərini müqayisəli şəkildə araşdırır, onların Nəsimi şəxsiyyətinə heyranlığını, əsərlərindən gətirilən nümunələrdəki seçim prinsiplərinə diqqət çəkir. Bu baxımdan Nəsiminin ardıcılığının, eləcə də şairin qəzəllərinə nəzirlər yazan divan şairlərinin əsərlərində Nəsiminin adı keçən beytlər, şeirlərinə işarələrin də araşdırılması olduqca maraqlıdır.

Daha sonra Nəsiminin şeirlərində müşahidə edilən məcazlar, təşbeh və metaforalar, həmçinin rəddül-əcəz aləs-sədr, mürəatün-nəzir, tərsi, əks (təbdil, tədvir) və s. kimi poetik təsvir və ifadə vasitələri Şərq divan şeiri kontekstində tədqiq edilir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yeri olan təkrir və cinasların onun şeirlərinə verdiyi qeyri-adi gözəllik və orijinallıq xüsusi vurğulanır. Nəticədə Nəsimi poeziyası yalnız Azərbaycan, türk şeiri tarixində deyil, həm də İslam Şərqi şeiri arenasında öz dəyərini almış olur. Nəsiminin poetik üslubunu incəliklə duyan, onun ədəbi dilini, özünəməxsus ifadələrini, xalq dilindən alınmış spesifik deyimlərini, fərqli yanaşma tərzini ortaya qoyan müəllif bununla da şairin ölümündən sonra Nəsimi təxəllüsü ilə şeirlər yazan şairlərin məhz bu özünəməxsus üslubi keyfiyyətlər nəticəsində fərqləndirilməsinə də xidmət etmiş olur.

Nəsiminin bir şair kimi doğulduğunu, şairlik taleyinin onun qədəri olduğunu qeyd edən S.Şıxıyevaya görə, Nəsimi ilk növbədə lirikdir, qeyri-adi istedadla malik söz sənətkarıdır. Dünyanı, həyatı, insanları şair gözüylə görən, özünəməxsus müşahidəçilik qabiliyyəti ilə ətraf aləmə yanaşan şair və aşıq Nəsimi daha sonra sufi, hürufi, alim, din xadimi və s. keyfiyyətləri kəsb etmişdir.

“*Nəsimi yaradıcılığının tədqiq tarixi*” adlı birinci fəsildə müəllif Nəsimi haqqında məlumat verən ilkin qaynaqlardan bəhs edir. İbn Həcər əl-Əsqalani, Əbuzər Əhməd əl-Hələbi, Şəmsəddin Səxavi, İbn İmad əl-Hənbəli və s. ərəb tarixçilərinin Nəsimi haqqında fikirlərini verərək bildirir ki, Nəsiminin “dinsiz” kimi təqdim edilməsinin ilk örnəyinə XV əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik.

Ərəb müəlliflərinin Nəsimi haqqında qeyri-obyektiv və kəskin ifadələrlə bəhs etmələrinin səbəbini Nəsiminin ölüm hökmünü verən Misir məmlükü Şeyx əl-Müəyyədinin özünə və varislərinə yaxın olmalarından qaynaqlandığını qeyd edən S.Şıxıyeva Osmanlı

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: ulya98@yahoo.com.tr

və Teymuri müəlliflərinin Nəsimiyə rəğbətlə yanaşdığını, şair haqqında əfsanəvi və mənqəbəvi rəvayətlər nəql etdiyini bildirir.

Tədqirəlayıq haldır ki, S.Şıxıyeva Nəsiminin şəxsiyyəti və həyatı ilə bağlı orta əsrlər mənbələrinə müraciət edərkən bu və digər faktı olduğu kimi vermir, onları müqayisəli şəkildə tədqiq edərək, şairin yaradıcılığı ilə, şeirlərində özü haqqında verdiyi bi-oqrafik məlumatlarla, müasirlərinin, davamçılarının onun haqqında dediyi fikirlərlə əlaqəli tədqiq edərək faktları dəqiqləşdirir, öz fikir və düşüncə süzgəcindən keçirərək Nəsiminin tarixi şəxsiyyətinə işıq salır. Məsələn, Teymuri hökmdarı Hüseyn Bayqaranın vəziri olan Əmir Kəmaləddin Hüseyn Qazurqahinin (XV) “*Məcalisül-üşşaq*” və Səfəvi tarixçilərindən olan Həsən bəy Rumlunun (XVI) “*Əhsənüt-təvarix*”də eyni şəkildə rəvayət etdiyi məşhur rəvayətin (“*Seyxin dərisini soydular. Dərisi soyulurkən ondan çox qan gəlib rəngi saraldı. Dedilər ki, necə oldu ki, rəngin saraldı? Dedi: “Mən eşqdən zühur edərək, eşqin asimanında doğmuş günəşəm. Günəş qürub zamanı saralar*” (Şıxıyeva, 29)) Nəsiminin farsca divanındakı bir rübai ilə əlaqələndirilməsi dediklərimizə misal ola bilər.

S.Şıxıyevanın orta əsrlər qaynaqlarında Nəsiminin “*Mövlana*”, xüsusilə də “*Molla Nəsimi*” kimi qeyd edilməsi barədə verdiyi bilgilər, eləcə Azərbaycan nəsimişünaslığında ilk dəfə S.Şıxıyeva tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilən “*Afaq və ənfus*” adlı əsərdə Nəsimidən “*Molla Nəsimi*” deyərək bəhs edilməsi faktı da maraqlı yeniliklərdəndir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslı “*Nəsimi lirikasının başlıca məcaz və motivləri*” adlanır. Bu fəsildə ən maraqlı yarımbaşlıqlardan biri də “*Nəsimi şeirində folklor motivlərinin irfani interpretasiyası*”dır. Bu yarım fəsildə müəllif Nəsiminin xalq təfəkkürünün dərin qatlarında öz əksini tapmış, şifahi ədəbiyyatda, danışiq dilində işlədilmiş ifadə və deyimlərin, mifik təsəvvürlərin Nəsimi tərəfindən dərin irfani mənaları, təsəvvüfi ideyaları ifadə edərkən yüksək sənətkarlıqla istifadə edilməsinə, müxtəlif xalq deyimlərinin irfani məcazın tərkib hissəsi olaraq işlədilməsinə diqqət çəkir: “*Nəsimi şeirlərindən birində deyir:*

...*Şişəni daşlara çaldım, Həqqi izhar etdim*

Azərbaycan nağıllarında bəlkə də çox əski mifik təsəvvürlərin qalığı olan belə bir inam yaşamaqdadır ki, divin canı varlığından kənardə quş (göyərçin) şəklində şüşə qəfəsdə yaşayır. Sufi ədəbiyyatında da bu inamla yaxından səsleşən bənzər düşüncənin ifadəsinə rast gəlinir: can (ruh) quş (bülbül, bəzən də tutuquşu) şəklində qəfəsə bənzər bədəndə yaşayır” (Şıxıyeva, 129).

S.Şıxıyeva Nəsiminin:

*Ey bülbülü-qüdsi, nə giriftari-qəfəssən,
Sındır qəfəsi, tazə gülüstan tələb etlə,*

- beytini nümunə gətirərək, Nəsimi yaradıcılığında mifik və təsəvvüfi görüşlərin qovuşduğu məqamlara diqqət çəkir:

Təsəvvüf ədəbiyyatında “quş dili” adlandırılan xüsusi təsəvvüfi dildəki ifadələrdən yararlanan Nəsiminin özünə xas olan xüsusi şifrələri vardır. S.Şıxıyeva bu şifrələri həssaslıqla duyaraq oxucuya açıqlayır: “*Nəsimi şeirində ara-sıra gözələ, qadına yetirilən eşqin tərənnümünə təsadüf edilsə də, ilahi eşqin tərənnümü və ilahi gözəlin vəsfi şairin yaradıcılığında başlıca yer tutur.*

....*Lirik şeirin incilərindən sayılacaq qədər obrazlılıq və şəriyyətdə malik, musiqi qədər axıcı olan:*

Aləmdə bu gün sənəciləyin yar kimin var,

Gər “var” desən, “yox” deməzəm, var, kimin var?

- mətləli qəzəli ilk baxışda dünyəvi gözəl və ona yetirilən eşqin tərənnümü kimi nəzərə çarpır. Qəzəlin aşağıdakı beytləri fikri açar rolunu oynayaraq, bu şeirin əvvəldən sonadək Allaha müraciətlə deyildiyini açıqlayır:

Dildari-məcəzi bulunur aşıqə min-min,
Bənzər sənə təhqiqdə dildar kimin var?

Ey nisbət edən yüzini gülzar ilə bağə
Yüzi tək anun gülşənü gülzar kimin var?” (Şıxıyeva, 142-143)

İkinci fəslin “Spesifik irfani termin-məcəzlar və anlam tutumları” adlı yarımbaşlığında Nəsimi şeirində xüsusi bir yeri olan “iki cahan” anlayışını açıqlaması, fikrimizcə, olduqca məntiqəuyğundur. Çünki son illərdə bir sıra “həvəskar” nəsimişünaslar bu ifadəni fərqli formalarda izah edirlər. Tədqiqatçı bu ifadəni dahi şairin ümumi yaradıcılığı, həmçinin İslam Şərq şeiri və təsəvvüfi terminologiya kontekstində izah edir. Nəsiminin didaktik, sufilik və hürufilik ruhunda yazılmış şeirlərində “iki cahan” ifadəsini, eləcə də onun sinonim və məna qarşılıqlarını sıx-sıx işlətdiyini bildirən S.Şıxıyeva yazır: “Sığmazam” rədifli şeirində isə “iki cahan” ifadəsi ilə ilahi surətin sirləri ilə dolu olan real aləmi (makrokosm) və hürufiliyə görə, real aləmin, dünyanın özünü tam inikasını tapdığı insanı (mikrokosm) nəzərdə tutur” (Şıxıyeva, 150).

S.Şıxıyeva fikrinin təsdiqi kimi şairin:

Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız,
Şol kim bizim cahanımız olmuş bu canımız,

- misralarını və bu məzmunadakı digər beytlərini nümunə gətirərək fikrini təsdiqləyir. (bax: Şıxıyeva, 150).

Can və cahan anlamlarını qədim yunan və ərəb düşüncəsi, islami və təsəvvüfi ənənə kontekstində təhlil edən tədqiqatçı maraqlı nəticələr əldə edir. Tədqiqatçının bu anlamları (can və cahan) Qurani-Kərim (*Fussilat*: 53) və təsəvvüfi risalələrdə, məsələn, “Zübdətül-həqayiq” əsərində və hürufi mütəfəkkirlərdən olan Əmir Qiyasəddin Məhəmmədin “İstivanamə” əsərində də izləməsi daha əvvəl ifadə etdiyi fikirlərin təsdiqinə xidmət edir.

Bu fəslin ən diqqət çəkən məqamlarından biri də “Təsəvvüfün ənənəvi motivlərinin Nəsiminin düşüncə sistemində yeri” adlı yarımbaşlıqda şairin Həllac Mənsur, bəsirət və könül gözü, ruh, Əhli-beyt və həzrət Əli ilə əlaqədar fikirlərinin açıqlanmasıdır. Bu yarımbaşlıqda şairin Qurana dərinləndən bələd olduğu, onun öz sözləri ilə desək, “səbexan, hafiz, təfsirdə ustad” olması məsələlərindən geniş söz açılmışdır.

Əsərin “Nəsiminin söz sənətkarlığı” adlı III fəslində S.Şıxıyevanın məqsədi şairin poetik qüdrətini, şeir texnikasının fərdi xüsusiyyətlərini, sözün imkanlarından yararlanma məharətini, dərin müşahidəçilik qabiliyyətini, yüksək duyğu, hiss və həyəcanlarını bədii şəkildə ifadə etmək bacarığını oxucuya çatdırmaqdır. Bu fəslin əvvəlində S.Şıxıyevanın Nəsimi yaradıcılığından epiqraf olaraq verdiyi nümunə də çox uğurlu seçilmişdir və şairin poetik qüdrətini gözəl ifadə edir:

Dilimdən irdi, qələmdən töküldü kağıza dürr,
Dirildi cümlə lətayif, cəvahir oldı səbat.

Nəsimi divan şeiri ənənələrini türkdilli ədəbiyyata gətirən ilk şairlərimizdən olduğu üçün onun qarşısında olduqca çətin bir yol vardı. Üstəlik təsəvvüfi, hürufi ideologiyanı ana dilində ifadə etmək üçün şair çoxsaylı terminlərin doğma türk dilində qarşılığını tapmalı, Qurani-Kərim terminologiyasını, poetikasını əks etdirmək üçün xüsusi poetik sistem və qəliblərdən istifadə etməli idi. Yalnız Nəsimi kimi ideya qaynağını Haqdan alan, qeyri-adi istedadla, fenomenal zəkaya, dərin erudisiyaya malik olan qüdrətli bir sənətkar bu son dərəcə ağır bir işin öhdəsindən gələ bilirdi. Nəsimi şeiri özündən sonrakı anadilli poeziyaya təkan verdi, bir bahar nəsimi effekti ilə ilahi mənaları özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığına toxundurdu, bu gün Azərbaycan türkcəsi adlandırdığımız ana dilimizi çoxəsrlik divan şeiri ənənəsi olan ərəb və fars dillərinin kölgəsində qalmaqdan qurtardı.

Ərəb və farsdilli ədəbiyyatdakı bəlağət sənətinin doğma ana dilində gözəl örnəklərini yaradan şairin açdığı cığır böyük bir yola çevrildi, Füzuli kimi bir sənətkarın və daha neçə-neçə qüdrətli söz ustalarımızın yaradıcılığı üçün qüvvətli ədəbi zəmin yaratdı.

S.Şıxıyeva şairin anadilli şeirimizin inkişafındakı böyük rolunu qeyd edərək yazır: *“İmadəddin Nəsimini yaradıcılığının təhlili onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açdığını göstərir”* (Şıxıyeva, 201)

Tədqiqatçının fikrincə, *“orta əsrlər Azərbaycan şeiri obrazlar aləminin zənginliyi, poetik biçimlərin müxtəlifliyi, üslubi-mənəvi fiqurların mürəkkəbliyi ilə öz kökündən – qədim türk poeziyasından fərqlənir”* (Şıxıyeva, 202).

S.Şıxıyeva çox doğru olaraq qeyd edir ki, Nəsimi nəinki dünyəvi gözəllikləri əks edərək, eyni zamanda irfani şeirlərində də hər şeydən öncə bir şair kimi düşünür: *“Onun irfani əsərlərində şeiriyyət nəinki zəifləmir, əksinə, alovlu qəlbin çırpıntıları, çılğın təbiətin ifadəsi kimi səslənir, duyğuları get-gedə artır. O bütün şeirlərində poetikanın ifadə vasitələrindən incəliklərinədək məharətlə istifadə etmişdir”* (Şıxıyeva, 203).

Maraqlıdır ki, şair təşbeh, metafora və s. kimi poetik ifadə vasitələrini Qurani-Kərim təsəvvürü və dini obraz və motivlərlə bir arada o qədər təbii və gözəl bir şəkildə qaynaşdırır ki, oxucu heyrət içində qalır. S.Şıxıyevanın şairin yaradıcılığından gətirdiyi aşağıdakı misralarda bu fikir çox gözəl ifadə edilmişdir:

*Ey hərəmi gözlərin yağmaçılar,
Kəbə yüzündür, məlayik hacilər...*

Fikrimizcə, Nəsimi şeirinin poetik qüdrətini artıran səbəblərdən biri onun qədim türk şeirinə bələdliyi, şifahi xalq ədəbiyyatına xas olan xitablardan, bədii suallardan istifadə etməsi, yalnız türk dünyagörüşünə, təfəkkür prizmasına xas olan xüsusi obrazlara müraciəti və bütün bunları divan ədəbiyyatının poetik rəmz və obrazları, poetik təsvir və ifadə sistemi ilə ustalıqla sintez etməsidir.

Monoqrafiyada diqqətimizi çəkən məqamlardan biri də tədqiqatçının şairin yaradıcılığına kompleks şəkildə yanaşması, onu həm dini, təsəvvüfi-hürufi, həm şifahi xalq yaradıcılığı, həm də divan şeirinin ənənəvi rəmz və obrazları baxımından sistemli tədqiqata cəlb etməsidir.

Uzun illərdən bəri nəsimişünaslıq sahəsində öz sözünü demiş tədqiqatçı bu əsərinde şairin yaradıcılığının lirika qolunu araşdırır, onun bir lirik şair kimi çoxşaxəli yaradıcılığına işıq salır.

Monoqrafiya aydın, axıcı elmi üslubda yazılmışdır, professionallığı ilə diqqət çəkir. Tədqiqatçının zəngin elmi-nəzəri ədəbiyyatdan doğru şəkildə istifadəsi ilə birlikdə çoxsaylı ilkin qaynaqlara müraciəti də rəğbət doğurur.

Monoqrafiya oxucuya şairin lirik yaradıcılığının bədii və irfani xüsusiyyətləri, sənətkarlıq qüdrəti barədə aydın məlumat verir, onun poetik dünyasının fikir və duyğu qatlarına işıq salır.

Kitabın məzmunu ilə səsleşən orijinal dizaynı və nəfis tərtibatı da göz oxşayır. Fikrimizcə, S.Şıxıyevanın "*Nəsiminin lirikası: irfani-mündəricə və poetik zinətlər*" kitabı nəsimisevərlərə və şairin 650 illik yubileyinə ən gözəl və layiqli bir töhfədir.